

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

3-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Т.Бакиров

Комплекс сонлар: мактаб ва олий ўқув юртида..... 6

КИМЁ

Ф.Умуров, М.Амонова, М.Амонов

Флокулянт ва адсорбентлар ёрдамида оқова сувларни тозалаш жараёнини ўрганиш 13

С.Хушвақтов, М.Жураев, Д.Бекчанов, М. Мухамедиев

Поливинилхлорид асосидаги азот ва олтингугурт тутган поликомплексонга кобальт (II) ва хром (III) ионларининг сорбцияси..... 19

А.М.Хурмаматов, О.Т.Маллабаев, О.К.Ергашев

Нефтни қайта ишлаш корхоналарида фойдаланиладиган техник сувнинг қаттиқлигини пасайтириш ва юмшатиш бўйича тадқиқот натижалари 27

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

О.И.Абдуғаниев, Б.А.Ўринова

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизими ва барқарор ривожлантириш стратегияси..... 34

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

А.Абдуллаев, К.Курпаяниди

Рақамли иқтисодиётда бизнес юритиш хусусиятлари 39

С. Исмоилова

Маҳаллий бюджетлар маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлаш йўл-йўриқлари 44

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

М.Тошбекова

Глобаллашув шароитида мафкуравий тўқнашув ва унинг оқибатлари 50

А. Юлдашев

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқарув академиясининг фаолиятини ривожлантириш хусусида 57

Д.Тошалиев

Рост мақомидан сарахбори рост шуъбасининг таҳлилий масаласига доир 63

ТАРИХ

М.Х. Исамиддинов, З.О. Раҳманов

Саразм ва Фарғона: ўзаро таъсир ва алоқалар 68

Х.Эшов

Маънавий таҳдидларга қарши кураш тушунчасининг генезиси ва эволюцияси 75

Р.Арслонзода, Х.Мамуров

Совет ҳокимияти оппонентларининг эсдаликлари тарихий манба (Ўзбекистон материаллари) асосида 82

У.Халмуминов

“Насабнома”ларда илк ўрта асрлар Фарғона тарихининг акс этиши 86

Н.Ҳамаев

Мухториятнинг тугатилиши ва истиқлолчилик ҳаракатининг бошланиши жадид матбуоти кўзгусида 91

D.Ismoilova, M.Khaitova

XIX охири - XX аср бошларида Ислом динининг Туркистон ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётидаги ўрни ва ролининг тарихшунослиги ва манбашунослиги..... 97

**МУХТОРИЯТНИНГ ТУГАТИЛИШИ ВА ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ
БОШЛАНИШИ ЖАДИД МАТБУОТИ КЎЗГУСИДА**

**ЛИКВИДАЦИЯ АВТОНОМИИ И НАЧАЛО ДВИЖЕНИЯ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ В
ЗЕРКАЛЕ ДЖАДИДСКОЙ ПРЕССЫ**

**THE END OF THE AUTONOMY AND THE BEGINNING OF THE INDEPENDENCE
MOVEMENT IN THE MIRROR OF THE JADID PRESS**

Н.Ҳамаев¹

¹Н.Ҳамаев

ФарДУ, катта ўқитувчи.

Аннотация

Туркистон Мухторияти тарихи, унинг тугатилиши ва совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатнинг бошланиши Ўзбекистон тарихидаги энг қизиқ ва долзарб мавзулардан бири ҳисобланади. Мақолада айтилган шу мавзунинг ўша давр жадид матбуотида қандай акс этганлиги таҳлил этилади. Муаллиф миллий матбуот Туркистон Мухторияти ва истиқлолчилик ҳаракати тарихининг қайси жиҳатларини батафсил ёритгани ҳамда унинг эътиборидан четда қолган масалаларга оид илмий фикрларини баён қилади.

Аннотация

История Туркестанской Автономии, ее ликвидация и начало вооруженного движения против советской власти являются одними из интересных и актуальных тем истории Узбекистана. В данной статье анализируется освещение этой темы в периодической печати того времени. Автор излагает собственные мнения о тех аспектах истории Туркестанской Автономии и вооруженного движения против советской власти, которые подробно освещены национальной печатью, а также о вопросах, оставшихся вне поля ее зрения.

Annotation

The history of Turkestan Autonomy, its liquidation and the beginning of the armed movement against the Soviet regime are some of the interesting and relevant topics in the history of Uzbekistan. This article analyzes the matter in the periodical press of that time. The author expresses his opinion on those aspects of the history of the Autonomy of Turkestan and the armed movement against the Soviet regime that are well covered, as well as those that remain outside the point of view of the national press.

Таянч сўз ва иборалар: даврий матбуот, Туркистон Мухторияти, совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат, «Улуғ Туркистон», «Хуррият», «Эл байроғи», «Ўшит народа», сулҳ музокаралари, Фарғона.

Ключевые слова и выражения: периодическая печать, Туркестанская Автономия, вооруженное движение против советской власти, «Улуғ Туркистон», «Хуррият», «Эл байроғи», «Ўшит народа», переговоры о перемирии, Ферғана.

Keywords and expressions: periodical press, Turkestan Autonomy, armed movement against soviet regime, «Ulug Turkestan», «Hurriyat», «El bayrogi», «Shchit naroda», truce talks, Ferghana.

Туркистонда 1918–1934 йилларда бўлиб ўтган совет ҳокимиятига қарши қуролли кураш тарихи маълум даражада ўша даврдаги миллий матбуот, яъни жадид газеталари саҳифаларида ўз аксини топган. Бу ҳаракатнинг бошланиш нуқтаси Туркистон Мухториятининг бостирилиши жараёнида қизил аскарлар ва дашноқлар томонидан Фарғона аҳлига нисбатан содир этилган зўравонликдир.

Совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатнинг бошланиши масаласида миллий матбуот айнан шу ҳодисага асосий урғу беради. Ўз саҳифаларида бу мавзуга энг кўп жой ажратган жадид газетаси «Улуғ

Туркистон» рўзномасидир. Газета саҳифаларида Туркистон Мухториятини тузиш учун қилинган саъй-ҳаракатлар, Мухториятнинг эълон қилиниши ва фаолияти ҳақида бир қанча мақолалар эълон қилинган [17; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 39]. Шунингдек, ушбу масалани «Хуррият» [11; 3; 14; 27], «Эл байроғи» [16; 18; 19; 24; 34], «Кенгаш» [26; 40; 41], «Знамя свободы» [13; 20; 25; 42], «Свободный Туркестан» [4; 7; 8; 35; 43] сингари миллий газеталарда мунтазам ёритиб борилган. Айтилган вақтда «Совети ислом», «Турон», «Турк сўзи» газеталарида ҳам Мухторият фаолияти билан боғлиқ материаллар берилган [6. 47-61]. Бироқ, бу

газеталар жуда оз тиражда, қисқа муддат давомида чоп этилганлиги ва тез орада совет ҳокимияти томонидан ёпиб қўйилганлиги боис, уларнинг нусхалари бизнинг кунимизгача етиб келмади.

Октябрь тўнтариши Россия ва унинг мустамлакаларидаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётни янги ўзанга буриб юборди. Туркистонда миллий етакчилар ўлканинг мустақил бошқарувига эришиш учун матбуот орқали кенг кўламдаги тарғиботни бошлаб юбордилар. Аммо большевиклар ўз ҳукмронлигининг илк кунларидан ҳар қандай миллий кучларни йўқ қилиш йўлидан боришди. Улар фаолият бошлаган Мухторият ҳукуматини тугатиш ва унинг аъзоларини ҳибсга олишни ўз олдларига асосий вазифа қилиб қўйдилар. 1918 йил 18-25 январда бўлиб ўтган Туркистон ўлка советларининг IV съезди бу ҳақда тегишли қарор қабул қилди [23].

1918 йил январь ойи охири – февраль ойининг бошларида Совет ҳокимиятининг босими туфайли аксарият Мухторият тарафдорларининг кайфияти радикаллашди: улар Қўқон шаҳар совети билан тинч музокара олиб боришдан воз кечиб, унга қарши қуролли кураш йўлига ўтдилар [2. 146]. Қуролли тўқнашувлар 1918 йилнинг 29 январдан 30 январга ўтар кечаси бошланиб, Қўқон шаҳридаги совет аскарлари билан Мухторият кўшинлари ўртасида бўлиб ўтди. Ушбу тўқнашув Туркистон Мухториятини тугатишга қаратилган ҳарбий ҳаракатларни бошлаб берди [48].

Матбуотда Туркистон Мухториятининг фожиали тугатилиши тўғрисидаги маълумотлар юқоридаги тўқнашувлардан бир неча кун ўтиб берилди бошланади. Бу воқеага биринчилардан бўлиб ўз эътиборини қаратган миллий газета – “Улуғ Туркистон” бўлди. Бироқ, газетанинг 1918 йил январь-май ойлари тахламини ўрганиш натижасида Мухториятнинг фожиали тақдири мавзуси унинг саҳифаларида фақат февраль ойининг охиридан ёритила бошланган, деган хулосага келдик. Бунга сабаб нима, деган саволга жавобни газетанинг ўзидан топиш мумкин. “Улуғ Туркистон” саҳифаларида бу борада қуйидагиларни ўқиймиз: “Туркистон Мухториятининг миллат мажлиси ила муваққат ҳукумати ўтурғон Хўққонда 30 январь ила 10 феврал орасида қизил гвардия ила мусулмонлар орасида ғоят

қаттиғ ва қонли урушлар бўлди. Ниҳоясинда қизил гвардия тўп, пулемёт ва тўфанг ила Мухторият тарафдори мусулмонларни торумор келтуруб шаҳарни ўз қўлига олди. Сиёсий ҳаво ғоят бузуқ бўлгонлиқдан бу воқеани ўз вақтинда тегишинча ёзарга мумкин бўлмади. Ул вақтда Туркистон темир йўллари тамомила уруш ҳолатида эълон қилингонлиқдан мухбир юборарга мумкин тугал эди (имконсиз эди – Н.Ҳ.). Уруш тамом бўлиб, аҳвол бир қадар етишуви ила идора тарафидан Хўққонда махсус киши йиборилди. Шунинг узрине бу воқеаларнинг ҳисоби бугун очиқ бўлмаса-да, “Наша газета”, “Туркестанский искра”, “Новый Туркестан”, “Щит нарўда” (“Щит народа” – Н.Ҳ.) газеталаринда ҳам ёзулуб чиқди” [47].

Ушбу парчадан маълум бўладики, Туркистон Мухториятининг қонли қисмати биринчи бўлиб жадид газеталарида эмас, балки большевиклар матбуотида ёритилган. Жумладан, “Щит народа” газетасининг 32-сонида Туркистон Мухториятининг фожиали тақдири ўз аксини топган “Текущие события” ва “События в Коканде”, 35-, 37-, 41- ҳамда 42-сонларида “Кокандские события”, 43-сонида эса “Кокандские впечатления” номли туркум мақолалар эълон қилинган. Мақолаларнинг дастлабкиси “Текущие события” бўлиб, унда шаҳар ишчи, деҳқон ва солдат Совети, халқ милицияси, “Шўрои уламо” ва “Шўрои исломия” ташкилотлари вакиллари тузилган 11 кишидан иборат тинчлик делегациясининг фаолияти ҳақида сўз юритилади.

Мазкур музокаралар қандай кечганлиги жадид матбуотида ҳам ўз аксини топган. “Улуғ Туркистон” газетасининг ёзишчи, Шаҳар совети вакиллари билан сулҳ музокаралари 3 февралда бошланган. Иккала томон вакиллари Рус-Осиё банки биносида мажлис қилдилар, бироқ сулҳ борасида ягона бир қарорга кела олмадилар. Большевиклар етказилган зарарни қоплаш учун кўп миллионли контрибуция талаб қилишса, Мухторият вакиллари қалъани уларга тўлиқ берилишини, ёки у ердаги ҳарбийларни қуролсизлантиришни талаб қилганлар [49].

Гарчи музокаралар амалий натижа бермаган бўлса ҳам, Қўқонда вазият бирмунча юмшади. Бундан фойдаланган мусулмон кўшинлари қалъага яқин бориб, уни бутунлай қўлга киритиш [49] учун

ҳаракат бошладилар. Қалъа ҳимоячиларига мусулмон қўшинлари қўмондони Чанишев номидан хат юборилиб, соат 16⁰⁰ га қадар қалъа уларга топширилмаса, шаҳарнинг тинч яҳудий ва арман аҳолиси хавфсизлигига кафолат йўқлиги маълум қилинди. Бунга жавобан қизил аскарлар, сўнги томчи қонлари қолгунча қалъани ҳимоя қилишлари, уни ҳеч қачон маҳаллий аҳолига бериб қўймасликларини айтиб, ҳужум қилишга шайланган мусулмонларга қарата бир неча марта ўқ уздилар [9].

6-7 февраль кунлари ҳам музокаралар давом этган бўлса-да, тинчлик шартномаси имзоланмади. Совет газеталари ўз саҳифаларида 6 февралда узук-юлуқ отишмалар юз берганлиги, аммо 7 феврал кунини ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатлар рўй бермаганлиги ҳақида хабар чоп этдилар [10]. Аслида 6 дан 7 февралга ўтар кечаси Қўқон ўт ичида қолган эди. Икки ўртада бўлиб ўтган жангу жадаллар оқибатида Воскресенский, Комитетский, Хўжанд кўчалари ва эски шаҳарнинг бозорга туташ қисми тўлалигича ёниб кул бўлди [50].

Совет матбуоти ёзганидек, “ҳеч қандай ўқ отилмаган” 7 февраль аслида Қўқон шаҳри тарихига энг даҳшатли кун бўлиб кирди. Ўша кунини қизил аскарлар эски шаҳарни таладилар ва Мухторият тарафдорлари билан бирга тинч аҳолини ҳам кирдилар. Айниқса, “Дашноқцутюн” – арман миллатчиларининг қуролли дасталари жуда “фаол” бўлдилар [50]. Эски шаҳардаги магазинлар, дўконлар, фирмалар, банклар, кутубхоналар, савдо расталари, кўзга яхшироқ кўринган уйлар – деярли барча бинолар таланди [46]. Талончилар орттирган нарсаларни араваларга юклаб, вокзалга олиб бордилар. Ҳатто от-аравалар етишмаганлиги боис шаҳар атрофидаги қишлоқларга бориб, у ердаги одамларни от-араваси билан мажбуран ҳайдаб келиб, уларга шаҳар аҳолисидан тортиб олинган мол-мулкларни вокзалга ташиттирдилар. Бу талончиликка Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети қонуний тус бериб, Мухторият раҳбарларини қонундан ташқари ва уларнинг мол-мулкни мусодара қилинган, деб эълон қилди [21,69; 5].

Музокаралар 8 февралгача давом этган бўлса ҳам, улар ҳеч қандай натижа бермади. Қўқонда уруш ва қирғинбарот юз берди. Шундай бўлиши табиий эди, чунки совет

ҳокимияти аввалбошдан Туркистон Мухториятини тан олмади. Қолаверса, Қўқон шаҳар Совети пленумининг 1918 йил 9 январдаги йиғилишида Мухторият ихтиёридаги ҳарбий отрядларни қуролсизлантириш ҳамда тарқатиб юбориш тўғрисида қарор қабул қилинган эди [Бу ҳақда батафсил қаранг: 2]. Демак, шаҳар кенгаши томонидан тинчлик делегациясининг тузилиши ва Мухтор ҳукумат билан музокара олиб бориш, аслида, Қўқондаги кам сонли қизил аскарлар сафини Тошкент, Самарқанд, Андижон ва Скобелевдан келган отрядлар ҳисобига тўлдириш, уларни қўшимча қурол-яроғ, ўқ-дори ҳамда дори-дармон билан таъминлаш мақсадида вақтдан ютиш учун ўйлаб топилган тадбир эди, холос.

Матбуот материалларида ҳам юқоридаги фикримизга ҳамоҳанг маълумотлар мавжуд. Масалан, “30 январда эрта бирла крепўстдан бир неча ядросиз тўп отуллуб, собор черковиндаги қофру (черков қўнғироғи – Н.Ҳ.) қоғилғон. Ушбу сигнал бўйунча Хўқандда турувчи қизил ғвардиялачилар ила запасний солдатлар крепўстга жўнай бошлағонлар. Уларга қурол ва патрўнлар тарқатилғон. Булардан ташқари крепўстқа арманилар келуб, оларга ҳам кўб қурол тарқатилғон” [48], – дейилади “Улуғ Туркистон” газетасида.

Туркистон Мухториятининг тугатилиш жараёнида кўплаб тинч маҳаллий аҳоли қурбон бўлди. Мухториятга қарши ҳужум бошлангандан кейин унга алоқаси борликда гумон қилинган шахслар қамоққа олиниб, шаҳар қалъасига жўнатилди [2. 149]. Ҳужумнинг дастлабки кунларидаёқ Мухториятга “алоқаси бор”, “уни қўллаб-қувватлаган”, “унга ёрдам берган” деб гумон қилиниб, қамоққа олинган ва Тошкент турмасига жўнатилган одамлар 14 вагонни ташкил этган [1; 45]. Жабрланганлар орасида маҳаллий аҳоли – сартлардан ташқари қошғарлик савдогарлар, татарлар, форсийзабонлар (газеталарда улар пирсийёнлар деб келтирилган – Н.Ҳ.), яҳудийлар, руслар ҳам бор эди.

Юқорида келтирилган фактлар большевиклар ҳокимиятга келган вақтданок Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатини янгича кўринишда давом эттирганлигини кўрсатади. Улар ўз фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ ўта адолатсиз сиёсат юритиб, босқинчилик ва

талончиликни бошлаб юбордилар. Бу эса маҳаллий аҳоли аҳволининг янада оғирлашишига ва унинг совет ҳокимиятидан норозилигининг кучайишига олиб келди. Натижада большевикларнинг мустамлакачилик ва зўравонлик сиёсатига қарши қуролли кураш бошланиб кетди. Жадидлар юрт мустақиллиги ғоясини тарғиб этувчи, хурриятга даъват этувчи мақола ва шеърлари билан бу жараёнда фаол иштирок этдилар [12, 117-118].

Туркистон Мухториятининг фожиаси халқнинг шундоқ ҳам тўлиб турган сабр косасига охириги томчи бўлди ва совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатнинг бошланишига олиб келди. Бу ҳаракатнинг бошланиш нуқтаси ҳам жадид матбуотида маълум даражада ёритилган. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, 1918 йилнинг бошидаёқ большевиклар бутун Туркистонда ҳокимиятни қўлга олиб, матбуот устидан назорат ўрнатдилар. Жадидлар ташкил этган газета ва журналлар бирин-кетин ёпилиб, уларнинг нашриёт ва матбаалари советлар ихтиёрига ўтди. Бироқ, бир неча миллий матбуот нашрлари 1918 йилнинг охирига қадар мавжуд бўлган ва ўз саҳифаларида истиқлолчилик ҳаракатининг бошланиши тўғрисида, унга етакчилик қилган шахслар ҳақида мақолалар эълон қилиб борган.

Жадид газеталари орасида нисбатан узоқроқ фаолият олиб борган нашр “Улуғ Туркистон” бўлди. “Эл байроғи” рўзномаси каби, бу газета ҳам Туркистон озодлигининг жарчиси бўлди. Унинг таҳририяти большевиклар ҳокимиятига нисбатан муросасиз муносабатда бўлди ва фаолиятининг охирига қадар у билан маънан курашди. Аммо ўлкада советлар ҳокимияти мустаҳкамланиб бориши билан “Улуғ Туркистон” ҳам уларнинг қўлига ўтди. “Иштирокиюн” газетаси нашр этила бошлангандан сўнг, “Улуғ Туркистон” Туркистон ички ишлар халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтди, лекин ҳеч қанча ўтмай ўз фаолиятини бутунлай тўхтатди [6, 54-55].

“Улуғ Туркистон” газетаси 1918 йил март ойининг охириларидан бошлаб Қўқонда ҳаёт қайтадан тикланаётганлигини [37], Мухторият билан алоқадорликда гумон қилиниб қамоққа олинганларга умумий авф эълон этилганлиги [38] ҳақида хабар берса-да, миллий давлатчилик учун курашнинг

ҳали тугамаганлиги, аксинча, қайтадан ҳақиқий қуролли курашга айлана бошланаётганлигига ишора берувчи материалларни ҳам эълон қилиб борди. Шундай материаллардан бирида Мухторият ҳукумати Советлар билан тўқнашув муқаррарлигини билса ҳам урушга тайёргарлик кўрмаганлиги таъкидланади. Бундан ташқари, ўша вақтда Қўқонда бўлган мухтор ҳукумат аъзолари ҳужум бошланиши билан шаҳарни тарк этганликлари, большевиклар билан асосан миллий армия сафига янги кирган ёшлар ва Мухторият билан ҳамфикр бўлган кишилар жанг қилаётгани ҳамда уларга Эргаш қўрбоши бошчилик қилганлиги қайд этилади [47].

Газетада келтирилган материалларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, Перфильев бошчилигидаги қизил аскарлар Қўқонда уларнинг олдида қўйилган “миссия”ни бажарган бўлсалар-да (яъни, Мухторият бостирилгандан кейин), маҳаллий аҳолини талаш ва хўрлашни давом эттираведилар. Водийнинг шаҳар ва қишлоқ аҳолисида пул ҳам, ғалла ҳам, қўй ва мол ҳам қолмади. Илгари қози ёки мингбоши бўлиб ишлаган кишиларнинг пуллари тортиб олинди. Фарғонада ҳар бир қизил аскар ўзига хон, қўланкаси майдон бўлиб қолди. Улар нима хоҳлашса, шу ишни қилар эдилар [12, 116].

“Улуғ Туркистон” газетасида совет ҳокимиятига қарши қуролли курашга бағишланган дастлабки мақола “Фарғонада Эргаш ҳаракати” деб номланади. Мазкур мақолада 30 июнда совет аскарлари билан Эргаш дасталари ўртасида Қўқондан 18 чақирим шарқда жанглар бошланганлиги ҳақида хабар берилади. Жанглар 1 июль куни ҳам давом этган. 500 нафаргача отлик қизил аскарлар тўп ва пулемётлар билан қуролланиб, Бачқир томонга қараб ҳаракатланадилар [22]. Ўша куни икки ўртада жанг бўлиб ўтди. Мақола мазмунидан бу жангда Эргаш қўрбошининг қўли баланд келмаган, деган хулосага келинади. Чунки мақола муаллифи ўз фикрини баён этиб, арманилар Қўқон бозорига келаётган суворийлар отларини тортиб олаётгани, мусулмон аёлларга нисбатан номаъқул ҳаракатлар қилаётгани, уларнинг хатти-ҳаракатларини кўрган инсон улар бу ерда ҳокими мутлақ ёки Фарғона арман миллатининг ҳокимиятига қарашли экан, деб ўйлашини ёзади. Қўқон шаҳар ижроқўмининг

раиси ҳам арман миллатига мансублиги, мусулмон меҳнаткашлар иттифоқида эса ҳеч қандай ҳуқуқ йўқлиги, бу шахсга қарши бирон-бир чора кўришга имкон йўқлигидан куюнади.

Мақола Фарғонада совет ҳокимиятига қарши истиқлолчилик ҳаракати бошланганлигидан далолат берса-да, унда айрим баҳсли ҳолатлар кўзга ташланади. Жумладан, Эргаш қўрбошининг номи тилга олинганда, муаллиф уни “машҳур қароқчи” деб атайди. Бу, бизнингча, мақола муаллифи ва газетанинг сиёсий позицияси билан боғлиқдир. Таъкидлаш лозимки, 1918 йилнинг июнидан эътиборан Туркистон АССРда нашр этилган барча газеталар советлар ихтиёрига ўтди. Демак, “Улуғ Туркистон”, гарчи олдин миллий матбуот органи бўлса-да, бу вақтга келиб совет ҳокимияти нуқтаи назарини ифода этган.

Мақоладаги “қароқчи Эргаш” ҳақидаги фикрлар Туркистонда совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат тарихидан яхши хабардор бўлмаган ўқувчиларни чалғитиши мумкин. Негаки, бу вақтга келиб истиқлолчиларга раҳбарлик Катта Эргаш қўлига ўтганлигини ҳамма ҳам билавермайди. Шу ўринда бу икки Эргашлар ҳақидаги архив ҳужжатлари ва адабиётларда келтирилган айрим маълумотларга тўхталишни лозим топдик. Уларда келтирилишича, ўлкада илк бора истиқлол учун курашни бошлаган шахс Кичик Эргаш эди. У 1918 йилнинг 19-21 февраль кунлари бўлиб ўтган жангларда енгилди ва она қишлоғи – Бачқирга чекинади. Қизил аскарларнинг бу ерга

қилган ҳужуми пайтида у ҳалок бўлади [44; 21,85-86]. Шундан сўнг истиқлолчиларга раҳбарлик қилиш мақолада номи зикр этилган Катта Эргаш қўлига ўтади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, “Улуғ Туркистон” 1919 йилнинг бошларига қадар нашр қилинган. Бироқ, биз унда истиқлолчилик ҳаракати мавзусига доир бошқа мақолани учратмадик. Вужудга келиши нуқтаи назаридан миллий, лекин кейинчалик совет ҳукумати тасарруфига олинган “Турк сўзи” газетаси, “Юрт”, “Чаён”, “Чўл чаёни”, “Ишчилар дунёси” каби журналлар [6,55-60; 51,18-19] ҳамда “Меҳнаткашлар ўқи”, “Меҳнаткашлар товуши” сингари маҳаллий большевиклар нашр этган газеталарда туркистонликларнинг совет ҳокимиятига бўйсунмаслик, миллий мустақил давлат қуриш учун курашига оид материаллар чиқиб турди. Лекин, мазкур газета ва журналлар ҳукумат томонидан тез орада ёпилди. Бунга сабаб – ушбу газета ва журналлар саҳифаларида совет ҳокимиятига қарши материалларнинг чоп этилиши бўлди.

Шуни ҳам айтиш жоизки, юқорида зикр этилган газета ва журналларнинг аксарият сонлари ҳозиргача сақланиб қолмаган. Мавжуд сонларида ҳам Мухториятнинг тугатилиши ёки совет ҳокимиятига қарши қуролли курашнинг бошланишига оид маълумотлар кўп эмас. Шунга қарамай, оз миқдорда сақланиб қолган матбуот материалларида истиқлолчилик ҳаракатининг бошланиш нуқтасига доир эътиборга лойиқ маълумотлар жой олган.

Адабиётлар:

1. Абулхайр Охундов. Хўқанд қурбонлари // Улуғ Туркистон. 1918. 14 март.
2. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: Маънавият, 2000.
3. Давлат ва мухторият ташкилоти // Хуррият. 1917. 13 июнь.
4. В защиту Учредительного Собрания // Свободный Туркестан. 1918. 15 (2) февраля.
5. Дориомедов В. Кокандская события // Щит народа. 1918. 2 марта.
6. Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуотига материаллар. – Т., 1927.
7. К автономии Туркестана // Свободный Туркестан. 1918. 24 января.
8. Кузьмин А. Автономия и “автономия Туркестана” // Свободный Туркестан. 1918. 27 января.
9. Кокандская события // Щит народа. 1918. 1 марта.
10. Кокандская события // Щит народа. 1918. 7 марта.
11. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Ҳақ олинур, берилмас // Хуррият. 1917 йил 22 декабрь.
12. Мингнарлов А. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши. – Т., 2013.
13. Мусулмани и Учредительное собрание // Знамя свободы. 1917. 18 ноября.
14. Мухторият // Хуррият. 1917. 5 декабрь; 8 декабрь; 11 декабрь; 14 декабрь.
15. Мухтор Бақр. Туркистон Мухторияти // Меҳнаткашлар ўқи. 1918. 11 июль.
16. Мухториятли Туркистоннинг Муваққат ҳукуматиндан 29 ноябрь 1917 йилда чиқарилгон қарорлар // Эл байроғи. 1917. 9 декабрь.

17. Мухторият ҳукуматининг вазифаси // Улуғ Туркистон. 1917. 10 декабрь.
18. Мухториятга Туркистон мусулмонларининг шодлиқ намоишлари // Эл байроғи. 1917. 9 декабрь.
19. Мухториятли Туркистоннинг Муваққат халқ совети // Эл байроғи. 1917. 22 декабрь.
20. Постановление Временного Правительства // Знамя свободы. 1917. 12 августа.
21. Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиқполчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари. – Т., 2015.
22. Саидхонов А. Фарғонада Эргаш ҳукумати // Улуғ Туркистон. 1918. 16 июль.
23. Сиёсий аҳвол // Улуғ Туркистон. 1918. 28 январь.
24. Скобелевда Фарғона мусулмонларининг VII съезди // Эл байроғи. 1917. 8 ноябрь.
25. Среди мусульман // Знамя свободы. 1917. 18 ноября.
26. Тошкентда учинчи Туркистон мусулмонларининг қурултойи тарафидан 9 сентябрда Петроградга юборилгон тилиғром // Кенгаш. 1917. 13 сентябрь.
27. Туркистон Мухторияти // Хуррият. 1917. 1 декабрь.
28. Туркистон Мухторияти // Улуғ Туркистон. 1917. 8 декабрь.
29. Туркистон Мухториятининг муваққат ҳукумати таркиби // Улуғ Туркистон. 1917. 8 декабрь.
30. Туркистон автономияси ҳақиқинда рус матбуоти; Туркистон Мухториятининг тилғироми // Улуғ Туркистон. 1917. 14 декабрь.
31. Туркистон Мухториятининг ишлари // Улуғ Туркистон. 1918. 7 январь.
32. Туркистон Учредительный Собраниеси // Улуғ Туркистон. 1918. 14 январь.
33. Туркистон Мажлиси Муассисони // Улуғ Туркистон. 1918. 19 февраль.
34. Тешабой. Мухторият эълон қилинди // Эл байроғи. 1918. 26 январь.
35. Туркестанская автономия и юго-восточный союз // Свободный Туркестан. 1918. 30 января.
36. Туркистон Мухторияти // Меҳнаткашлар товуши. 1918. 16 июль.
37. Улуғ Туркистон. 1918. 28 март.
38. Улуғ Туркистон. 1918. 3 май.
39. Уч муҳим масала // Улуғ Туркистон. 1917. 15 декабрь.
40. Умумий Туркистон мусулмонларининг 2 қурултойи // Кенгаш. 1917. 12 сентябрь.
41. Учредительный Собранияга сайлов хусусинда Туркистонга оид Низомномалар // Кенгаш. 1917. 2 август.
42. Учредительному Собранию // Знамя свободы. 1917. 20 октября; 25 октября;
43. Шумский С. Самоопределение Туркестана // Свободный Туркестан. 1918. 16 января
44. Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 336-иш, 227, 227-варақлар.
45. Ҳўқанд фожеалари // Улуғ Туркистон. 1918. 28 февраль.
46. Ҳўқанд фожеаси // Хуррият. 1918. 8 март.
47. Ҳўқанд фожеалари // Улуғ Туркистон. 1918. 9 март.
48. Ҳўқанд фожеалари // Улуғ Туркистон. 1918. 12 март.
49. Ҳўқанд фожеалари // Улуғ Туркистон. 1918. 14 март.
50. Ҳўқанд фожеалари // Улуғ Туркистон. 1918. 19 март.
51. Yaş Türkiye. 1-cilt (1-13 sayları) 1929-1930. Istanbul, 1997.

(Тақризчи: М.Исомиддинов – тарих фанлари доктори, профессор).

УДК: 297

ХІХ ОХИРИ - ХХ АСР БОШЛАРИДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТУРКИСТОН ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ, МАЪНАВИЙ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ ВА РОЛИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ ВА МАНБАШУНОСЛИГИ

ИСТОРИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ МЕСТА И РОЛИ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF ISLAM'S ROLE IN THE SOCIO – POLITICAL AND SPIRITUAL LIFE OF TURKESTAN IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURES.

D.Ismoilova¹, M.Khaitova²

¹D.Ismoilova*Navoi State Mining Institute, Ph.D., associate professor.***²M.Khaitova***senior teacher.***Аннотация**

Мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида исломнинг ўрни ва роли тарихи ҳамда манбашунослик масалалари ёритилган. Унда рус муаллифларининг Туркистондаги ислом динини ўрганиш бўйича асарлари батафсил таҳлил қилинган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси фондларида сақланаётган архив ҳужжатлари ва XIX аср охири - XX аср бошларида маҳаллий зиёлилар ва диншунос олимларнинг маҳаллий газета ва журналларда чоп этилган мақолалари ўрганилди.

Аннотация

В статье освещаются вопросы истории и источниковедения места и роли ислама в общественно-политической и духовной жизни Туркестана в конце XIX - начале XX веков. В ней подробно анализируются работы русских авторов по изучению состояния ислама в Туркестане. Кроме того, изучены архивные документы, хранящиеся в фондах Академии наук Республики Узбекистан и статьи, опубликованные представителями местной интеллигенции и учеными-теологами в местных газетах и журналах в конце XIX и начале XX веков.

Annotation

The article describes the history and source studies of the role and significance of Islam in the socio-political and spiritual life of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. The works of Russian authors on the study of the state of Islam in Turkestan are analyzed in detail. Furthermore, the archival documents kept in the funds of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and articles published by national intellectuals and scholars-theologists in local newspapers and magazines in the late 19th and early 20th centuries were studied.

Таянч сўз ва иборалар: тарихшунослик, манбашунослик, миссионерлик, мустамлакачилик, мадраса, имом, диншунослар, диний сиёсат, вақфлар, диний ташкилотлар.

Ключевые слова и выражения: историография, источниковедение, миссионерство, колониализм, медресе, имам, религиозноведы, религиозная политика, вакуфы, религиозные организации.

Keywords and expressions: historiography, source studies, missionary, colonialism, madrassa, imam, scholars of religion, religious policy, vakufs, religious organizations.

There was no doubt that the colonial regime established by the Russian Empire in the second half of the 19th century in Central Asia had a negative impact on the spiritual life and religious beliefs prevailing here. This is explained by colonial politics, on the one hand, and by the domination of Islam, not by the invaders' religion. The other thing is that the colonial authorities believed that the conquest of Turkestan for many years was not sufficient just to occupy the country, to maintain a large

army of thousands, and to create a totalitarian system based on the ideals of the great state.[1] That is why the government of the Russian Empire considered it necessary to undermine the role and influence of the Islamic religion, which has been deeply absorbed in the minds, thinking and way of life of the Muslim nations for centuries.

Historical documents indicate that during the early occupation of Turkestan by the Russian Empire, the colonialists were not fully aware of